

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ – ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОСХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Стаття присвячена Остромировому євангелію – одній з найвизначніших давньосхіднослов'янських пам'яток канонічної літератури. Проаналізовано історико-культурне та лінгвістичне значення збереженого в повному обсязі й точно датованого рукопису. Ключові слова: апракос, берестяні грамоти, євангеліє кодексе, манускрипт, пам'ятка писемності.

Остромирове євангеліє – визначна пам'ятка світової культури. Її надзвичайно важливе історико-культурне та наукове значення для вивчення слов'янських мов визначається тим, що це найдавніша зі збережених давньосхіднослов'янських, точно датованих рукописних книг, тобто манускрипт, що має зафіксовану переписувачем дату свого написання.

Остромирове євангеліє було створене в період культурного підйому та розквіту Київської Русі, який настав після офіційного прийняття нею в 988 році християнства як державної релігії й залучення розрізнених язичницьких східнослов'янських племен до багатовікової християнської культурної традиції. Воно є важливим документом церковної й культурної історії південних та східних слов'ян X – XI століть.

Від періоду XI століття до наших днів дійшло близько двадцяти манускриптів, які переважно мають фрагментарний вигляд. Натомість Остромирове євангеліє збереглося в повному обсязі. На останньому листку пам'ятки міститься написане дяконом Григорієм післяслово. Саме цей переписувач виконував основну роботу з переписування тексту. В ньому дякон Григорій повідомляє, що переписав це євангеліє на замовлення вельможного новгородського посадника (намісника князя) Остромира під час правління київського князя Ізяслава Ярославовича (1024–1078). Робота була розпочата 21 жовтня 1056 року й закінчена 12 травня 1057 року. Переписувач підкреслює високий соціальний статус замовника книги – Остромира, який належав до одного з впливових російських родів: його дід Добриня був дядьком князя Володимира Святославовича, що охрестив Київську Русь.

Остромирове євангеліє мало статус книги державного значення. Посадник Остромир замовив його для літургійного використання та дорогоцінного вкладу в Софійський собор – головний храм Північно-Західної Русі, зведений у 1045-1050 рр. у Великому Новгороді на зразок Софійського собору в Києві. Євангеліє використовувалося як на престолі, тобто було покладене на стіл у центрі вівтаря. Стіл цей називався престолом, символізуючи трон Божий посеред храму. Розкішне художнє оформлення кодексу з двоколонковим текстом і численними орнаментами на зразок грецьких рукописів XI століття та його каліграфія відповідали тій ролі головної святині храму, яку він виконував.

Саме євангеліє як найуживаніший у давнину текст збереглося в значній кількості списків, датованих і недатованих, які належали різним територіям, заселеним слов'янськими народами. Рукописи іншого змісту є поодинокими. У слов'янських країнах службове євангеліє (гр. euangelion – добра новина) найчастіше існувало у формі апракоса (гр. apraktos – тижневий) – церковної книги, частини в якій розташовані в порядку настання святкових днів упродовж усього року, починаючи з першого дня Пасхи.

Службові євангелія представлені двома основними типами: повний апракос містив читання для всіх днів року, коли служиться літургія (її не відправляли лише в будні дні Великого посту); короткий апракос містив читання для всіх днів періоду П'ятдесятниці, але лише для субот та неділь іншої частини року. Відповідно власне апракосом, тобто святковим збірником, є короткий, а не повний апракос. Остромирове євангеліє є коротким апракосом, саме цим багатим списком розпочинається ряд вкладних рукописів для собору чи монастиря на спомин душі дарувальника [1:42–43].

Доля Остромирового євангелія, майже тисячолітня історія існування манускрипту відома лише в загальних рисах. На думку дослідників пам'ятки, протягом кількох століть воно зберігалося в Софійському соборі Великого Новгорода, доки не було вивезене до Москви. Документально історія пам'ятки простежується лише з XVIII століття. Опис майна Воскресенської церкви московського Кремля, складений у 1701 році, свідчить про те, що в цей час Остромирове євангеліє знаходилося в цьому храмі.

У 1720 році книга була відправлена до Петербурга, де сліди її знову загубилися аж до початку XIX століття. У 1805 році Остромирове євангеліє було знайдене Я.Дружинініним, особистим секретарем Катерини II, серед майна покійної імператриці, яка за життя виявляла неабиякий інтерес до пам'яток історії. У 1806 році цар Олександр I передав його до фондів Публічної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), де давній манускрипт постійно зберігається дотепер. З цього часу розпочинається історія вивчення цієї майже тисячолітньої давньосхіднослов'янської пам'ятки.

Важливий етап дослідження Остромирового євангелія пов'язаний з іменем О.Х. Востокова (1781–1864), який упродовж 28 років працював у Публічній бібліотеці. Перший науковий нарис граматики старослов'янської мови („Рассуждение о славянском языке”), опублікований науковцем у 1820 році, був

побудований на вивченні мови Остромирового євангелія. Він став початком наукового порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. У лінгвістичній праці вперше було розкрито фонетичне значення кирилических літер – великого та малого юсів. Порівняно небагато старовинних рукописів, написаних кирилицею, засвідчують правильне вживання цих літер. Серед них – Остромирове євангеліє.

Зіставлення слів цього манускрипту з відповідними формами польської мови наштотувало О.Х.Востокову на думку, що в старослов'янській мові використовувалися носові голосні й для їх передавання на письмі слугували юси. Вчений вважав, що при написанні Остромирового євангелія був використаний оригінал болгарського походження. Завдяки дослідженню цієї пам'ятки була закладена основа тогочасної наукової класифікації слов'янських мов, зокрема, їхній поділ на 3 групи – південну (болгарську та сербську), західну (польську, чеську, словацьку й словенську) та східну (українську, російську й білоруську) – й визначено, що старослов'янська мова належить до першої групи.

О.Х.Востоков підготував перше наукове видання Остромирового євангелія, яке вийшло друком у 1843 році. Його текст був набраний спеціальним шрифтом, близьким за формою літер до письма першоджерела, за безпосередньої участі дослідника. Науковий апарат складають детальні палеографічні примітки, лінгвістичний аналіз тексту і словопоказчик. Після видання О.Х.Востокова Остромирове євангеліє стало предметом вивчення усіх дослідників старослов'янської та давньоруської мов – І.І.Срезневського, О.О.Шахматова, П.Ф.Фортунатова та ін. Вона не втратила свого наукового значення й до сьогодні.

80-і роки ХІХ століття позначилися виходом двох тиражів фотолітографічного видання Остромирового євангелія (1882 і 1889 рр.), здійсненого за кошти купця І.К.Савинкова. Це зробило пам'ятку широковідомою на теренах Російської імперії; в багатьох вищих та середніх навчальних закладах її текст почали використовувати для читання при вивченні старослов'янської мови.

Єдине пряме джерело відомостей про народження Остромирового євангелія – післяслово диякона Григорія – замовчує про те, де ж виконувалося відповідальне замовлення посадника Остромира. Висока майстерність виготовлення рукопису (як самого письма, так і художнього оформлення) свідчить, що він був створений у професійному скрипторії. До сьогодні остаточно не визначені ані місце його написання, ані діалектна приналежність переписувачів. У роботі над кодексом брали участь три переписувачі та кілька художників.

Імовірними місцями виготовлення рукопису дослідники вважають такі великі центри, як Київ та Великий Новгород, які мали давні традиції створення манускриптів. Новгород, куди призначали посадником спадкоємця київського князя, не зазнав татарського розорення, саме тут збереглася найбільша кількість рукописних пам'яток, серед них Остромирове євангеліє та Ізборник Святослава. Але, на думку дослідників, мовні ознаки новгородського мовлення (змішування літер **ц** і **ч**, **ѣ** та **и**) в пам'ятці не простежуються [1,53].

Остромир мав достатньо коштів, щоб замовити євангеліє й у Константинополі – столиці Візантійської імперії. Надзвичайно дорогим є матеріал манускрипту – пергамент. На думку дослідників, він досить тонкий і в ХІ столітті не міг бути виготовлений в Київській Русі [4;58]. Важливим аргументом проти константинопольського походження Остромирового євангелія є той факт, що у Візантії було прийнято покривати пергамент спеціальним розчином, до складу якого входив яєчний жовток. Листки рукопису слідів такої обробки матеріалу не мають.

Не допомагає у вирішенні цього питання й визначення етнічного походження основного переписувача Євангелія – диякона Григорія. Ім'я останнього було широко розповсюджене в усьому християнському світі. Мовна, діалектна характеристика за даними рукопису виявилася складною з огляду на високий професіоналізм диякона. Він чітко слідував оригіналу, майже не припускаючись викривлення священного тексту, написаного старослов'янською мовою – спільною книжною мовою всіх слов'ян.

Мовні риси, які свідчать, що він був східним слов'янином, простежуються лише в кількох місцях тексту: в Місяцеслові, де наводяться слов'янські назви місяців (зарева – серпень і просинець – січень) та в післяслові. Спираючись лише на лінгвістичні дані (лексичні, граматичні та інші аспекти вивчення мови), неможливо вирішити питання про місце створення Остромирового євангелія.

Манускрипт є основною пам'яткою канонічної літератури. Текст Остромирового євангелія набув широкого розповсюдження й переписувався рядом поколінь переписувачів, тому він відображає різноманітні мовні риси, як специфічні, притаманні лише цьому рукопису, так і особливості проміжних списків, написаних на різних слов'янських територіях, а також факти мови, характерні для перших перекладів з грецької мови.

Особливо важливе значення Остромирового євангелія для східнослов'янського мовознавства полягає в тому, що вилучені з нього лінгвістичні факти чітко локалізовані в часі (середина ХІ століття). Це дозволяє використовувати їх разом із даними інших датованих рукописів для визначення недатованих. Наприклад, при датуванні новгородських берестяних грамот (пам'яток давньої східнослов'янської

писемності XI–XV ст., написаних на доступному дешевому матеріалі – бересті) мовознавці брали до уваги не лише палеографічні, а й лінгвістичні дані. Іноді останнім навіть надавалася перевага.

До мовних особливостей Остромирового євангелія відносять наступні:

1. Невідповідність етимологічного вживання **ѡ, ѡ ѡѡ**, з одного боку, й букв **оу, ѡ** з іншого, свідчить про відсутність особливих носових голосних у мові предків східних слов'ян до середини XI століття.

2. Послідовне написання в пам'ятці літер **ь** та **ѣ** на місці старих редукованих звуків свідчить про збереження надкоротких голосних як особливих фонем у мові слов'ян до середини XI століття включно.

3. Зіставлення факту збереження редукованих, з одного боку, і їх написання перед плавними, відповідно до східнослов'янської вимови, з іншого, уможливорює важливий для історії слов'янських мов висновок, що до початку процесу занепаду надкоротких голосних і переходу їх у сильній позиції в [o] та [e] у східних слов'ян існували закриті склади.

4. В Остромировому євангелії є поодинокі написання, які відображають процес утворення повноголосних сполук (східнослов'янське повноголосся): Нов**ѣ**город**ѣ**, Володимира у власному тексті диякона Григорія і Перег**ѣ**жв**ѣ** – у Місяцеслові.

5. Трапляється написання букви **æ** (відповідно до сполуки **æā** у південнослов'янських пам'ятках) на місці однієї з прайндоевропейських сполук ***dj**, що відображає давню специфічну рису східнослов'янського консонантизму[2;15].

Остромирове євангеліє є однією з найвизначніших рукописних пам'яток писемності, дослідження якої стало початком наукового порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А.А. Остромирово евангелие и византийско-славянская традиция священного писания / А.А.Алексеев // Остромирово евангелие и современные исследования новозаветных текстов : [сб. науч. статей]. – СПб., 2010. – С. 41–59.
2. Жуковская Л.П. Значение и перспективы изучения Остромирова евангелия / Л.П.Жуковская // Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. – М., 1961. – С. 14–44.
3. Попова О.С. Остромирово евангелие. Миниатюры и орнаменты / О.С.Попова // Остромирово евангелие и современные исследования новозаветных текстов : [сб. науч. статей]. – СПб., 2010. – С. 60–84.
4. Розов Н.Н. Книга Древней Руси XI–XIV вв. / Н.Н. Розов. – М. : Книга, 1977. – 167с.
5. Рыбаков Б.А. Остромирова летопись / Б.А.Рыбаков // Вопросы истории. – 1956. – № 10. – С. 51–52.

Статья посвящена Остромирову евангелию – одному из самых выдающихся древневосточнославянских памятников канонической литературы. Проанализировано историко-культурное и лингвистическое значение сохраненной в полном объеме и точно датированной рукописи.

Ключевые слова: апракос, берестяные грамоты, евангелие, кодекс, манускрипт, памятник письменности.

The article is devoted to the Ostromir Gospels - one of the most prominent Ancient East Slavic monuments of canonical literature. The linguistic, historical and cultural values of the fully stored and accurately dated manuscript was analysed.

Keywords: apracos, birch bark, Gospel, code, manuscript, memo writing.